

IMMANUEL KANT
IN KÖNIGSBERG / KALININGRAD
-Voor een eeuwige vrede-

Wie wordt voor zijn driehonderdste geboortedag op 22 april 1724 gevierd? De filosoof Immanuel Kant, een vader van de Verlichting, die in het westerse denken een diepgaande cesuur heeft nagelaten. Een virtuele verkenning van zijn thuis in Königsberg, dat vandaag het Russische Kaliningrad heet.

Wie Duitse cultuur zoekt, moet ook grenzen overschrijden, grenzen die in het bewustzijn van de Duitsers nog altijd herkenbaar zijn. Böhmen und Mähren, het Tsjechië van de Sudeten-Duitsers bestaat niet meer en niemand die zich daar niet bij heeft neergelegd. Maar Kaliningrad is voor velen nog altijd Oost-Pruisen, al zal het dat nooit meer zijn: het verste Duitsland ooit is opgegaan in Polen, Dantzig is voor eeuwig Gdansk en de Russische enclave Kaliningrad is voor altijd Kaliningrad. Königsberg komt nooit terug. Dat heb je met contingente geschiedenis: mijn planning is verkeerd, al jaren staat een bezoek aan de stad op de agenda. Altijd uitgesteld, tot het te laat was: de oorlog met Oekraïne heeft een rendez-vous met Immanuel Kant onmogelijk gemaakt. Daarmee is het plan verkeken naar Kaliningrad te reizen, waar de Duitse filosoof wordt herdacht met zijn 300ste verjaardag op 22 april 1724. Als ik in de sporen van de wijsgeer wil stappen, heb ik die contingente geschiedenis nodig om te kunnen pendelen tussen mijn bibliotheek, de bladzijden in deze Knack en de bestemmingen in deze enclave. Nu de grenzen tijdelijk onoversteekbaar zijn, heb ik één troost: Kant heeft in zijn lange leven de stad nooit verlaten. Zijn bibliotheek was zijn wereld net zoals zijn transcendente hersenpan een kosmos van moeilijke gedachten en een kritische theorie heeft nagelaten. Die studeerkamer is één van de adressen die de wijsgeer ons heeft nagelaten: het Muzey Imeni Immanuila Kanta is zijn museum, ingebouwd in de kathedraal en vertelt tussen een rijke bibliotheek en een dodenmasker over tijd en leven van de filosoof. De andere stopplaatsen zijn een standbeeld, de kathedraal en de grafsteen waar hij zijn laatste rustplaats heeft gekregen. Het is meer dan jammer dat Kaliningrad een kafkaïaanse gesloten poort blijft, maar ik verzoen me met een minimale speurtocht op het internet, wat in vroegere decennia onmogelijk was. Kant zou dit, niet helemaal ten onrechte, vooruitgang hebben gedoopt. Wat ooit de Oost-Pruisische Albertina was, de universitaire school waar Kant doceerde, is in 2005 door Vladimir Putin in aanwezigheid van toenmalig bondskanselier Gerhard Schröder omgedoopt tot de Russische Staatsuniversiteit Immanuel Kant. Dat is een eerbetoon aan de auteur van *Zum ewigen Frieden*. Kants leven is vlug verteld. Behalve de verzamelde geschriften in een broeierig tijdsgewricht is er één, al dan niet legendarisch maar banaal feit: hij heeft zijn

kosmopolitische geboortestad nooit verlaten (maar hij wist wel wat er in de wereld omging). Die gewisheid te leven in een bruisend handelscentrum hield hem thuis, maar was ook een van de motieven om het later over de "kennis van de mens als wereldburger" te hebben: Königsberg is de geschikte plaats waar hij "ook zonder te reizen" zowel de "mensenkennis als de wereldkennis" kon verwerven, zo klinkt het zelfzeker in een voetnoot uit *Antropologie in pragmatischer Hinsicht*. Maar terug naar het thuisadres: hij werkt een aantal jaren als huisleraar in gegoede families en bouwt een universitaire loopbaan uit. Alle dagen verlopen volgens hetzelfde schema: opstaan en ontbijten om vijf in de ochtend, kranten lezen, lesgeven in de vroege voormiddag en studeren, teksten schrijven, gasten ontvangen met een goede maaltijd, wandelen, filosoferen en stipt om tien naar bed. Je kon, zegt een boutade, je uurwerk op zijn levenswijze gelijkstellen. Wat een saai leven, maar wat een magistraal oeuvre.

Eind achttiende eeuw bestaat Duitsland niet als natie. Grote en kleine vorstendommen bevolken midden Europa en spreken de taal van het Duits, hooggehouden door schrijvers, dichters en filosofen. In dat chaotische tijdvak ontstaat de zoektocht naar wat later het moderne individu zal worden. In dat klimaat kiemt, wortelt en groeit de Aufklärung, de Duitse variant van de verlichting op politiek, cultureel en wijsgerig vlak. Dat doet ze aan de universiteiten van Jena en Berlijn, de hooggeprezen instellingen die instaan voor wat sinds Willem August Humboldt zo voornaam Bildung heet, die meer omvat dan vorming want ze doelt op de algehele ontwikkeling van een levensvisie. Daarin is Kant, geschoold in de fysica van Isaac Newton, een late voortrekker en een hoogtepunt, waarna Fichte en Hegel met hun idealistische systemen voor nog een climax in de westerse wijsbegeerte zorgen. Ondanks de moeilijkheidsgraad van zijn leer heeft Kant een immense invloed gehad op het filosofische erfgoed, net zoals het christendom ten goede en ten kwade onze identiteit op al dan niet fundamentele wijze heeft ge- of misvormd. Dat het Kant menens is, blijkt uit zijn strijdschrift *Streit der Fakultäten* waarin hij de vierdeling van drie 'bovenste' faculteiten - geneeskunde, recht en theologie - plus één 'onderste', namelijk de filosofie, op z'n kop zet. Zo verheft hij "die Philosophie" tot vaandeldrager van het kritisch, ondogmatisch en

vrije denken. En omdat de tijden nog altijd religieus gekleurd zijn, onderzoekt de filosoof de houdbaarheid van een metafysica. Dat doet Kant, helaas voor de niet geschoolde leek, in een jargon dat zijn trilogie *Kritik der reinen Vernunft*, *Kritik der praktischen Vernunft* en *Kritik der Urteilkraft*, alles samen zo'n veertien honderd pagina's, zo goed als onleesbaar maakt. De eerste kritiek stelt de vraag naar de mogelijkheden en grenzen van onze kennis, naar de kracht van de rede. Het tweede werk onderzoekt ons moreel gedrag en de vrijheid van handelen. In één zin, waarmee Kant zijn leer samenvat, klinkt die maxime zo: "handel altijd volgens een regel waarvan je tegelijkertijd zou willen dat het een algemene wet wordt". Zo'n categorische imperatief is een eigentijdse variant op de bijbelse ethiek dat je een ander niet mag aandoen wat je zelf niet zou willen. Het derde en laatste boek behelst de beperkingen van de metafysica of wat de vragen zijn om een zedelijk bestaan op aarde mogelijk te maken. Dat kolossaal systeem wil in zijn complexe totaliteit de mens in zijn autonomie bevestigen, al zet Kant de ultieme stap niet naar een bevrijd atheïsme, wat hij verantwoordt met de empathische verontschuldiging dat hij God niet wil afpakken van zijn oude huisdienaar Lampe, voor wie een wereld zonder God ondraaglijk is. God verliest weliswaar zijn streken, maar niet zijn naam. De drie *Kritiken* zijn een onbarmhartige les in kennistheorie als een onontbeerlijke schakel tussen John Locke, de Franse encyclopedisten en David Hume enerzijds en het Duitse idealisme van Hegel en Fichte anderzijds. Spitsen de betogen zich toe op theoretische vraagstukken, dan is de rijkdom van Kants filosofie te vinden in erg leesbare teksten over de vrije mens en zijn boze wereld, over antropologie, wereldvrede, morele zingeving en verlichte vrijheid. De *Kritieken* zijn in wezen handleidingen voor de opgave hoe we goed kunnen denken en handelen. Voor Kant is de mens een wel zeer optimistisch levend en denkend wezen dat zich bewijst als een moreel integer subject dat zich van zijn limieten en vrijheden bewust is. Kants filosofie, zijn ethica, rechtsleer alsook antropologie stoelen allemaal op een (zelf)kritisch individu dat (onuitgesproken) geen behoefte heeft aan theologische of metafysische legitimaties, die een zwijgzame god nodig heeft om te overleven. Wat overeind blijft, is de vrijheid om gewetensvol te denken en te handelen, om zedelijk niet te doen wat je niet wil dat anderen jou kunnen aandoen. Dat

is de "Heiligkeit der Maximen", die ons "op het goede ofschoon smalle pad van een bestendige voortgang van het slechte naar het betere" leidt.

Kerk en graf bleven op het einde van de Tweede Wereldoorlog gespaard, net zoals de Russen in de jaren vijftig beide monumenten overeind lieten staan toen ze de restanten van de oude stad opbliezen. Dat heet dan toch respect. En het is tevredenstellend, zij het digitaal, dat ik Kants graf kan bezoeken. Niet ver van wat rest van het historisch centrum, aan de overkant van de Moskovskiy Prospekt en de rivier Pregolja, staat in de schaduw van de rood-gotische Dom het graf van de filosoof: naam en de data 1724 - 1804, die een mensenleven van denkwerk, boeken en tegenstrijdige interpretaties heeft nagelaten. Achter hekkens en onder een sobere zuilentempel staat een mathematisch geordende tombe, die Kants credo goed symboliseert: durf rationeel te denken. De kathedraal baadt in een groen park. Nu ik hier virtueel rondloop door het verdwenen Königsberg aan het einde van de achttiende eeuw zie ik de universitaire elite voorbij paraderen voor de inhuldiging van het nieuwe academische jaar. En dan, in een flits gebeurt het: terwijl alle professoren de kerk betreden voor de viering, verlaat Kant niet zonder risico de stoet, gaat naar huis en looft met zijn geste de soevereiniteit van het vrije individu. Het is een stijlvol gebaar. Kant gelooft in een zedelijk individu dat als een rots in de branding de meest uiteenlopende stormen (van religieuze, dogmatische, vorstelijke en juridische aard) trotseert. De mens is die rots van de Aufklärung, die zijn ethisch handelen stoelt op een zelfopgelegd "du sollst!" dat samenvalt met een "du wilt!". Dat is volgens Manfred Geier in *Das Europäische Projekt* het "hoogste principe van de zedelijkheid". Maar is zo'n houding wel leefbaar of bestaat die enkel als fata morgana op ieders pad door het leven? Als Kant finaal aanbelandt bij de rechtvaardige handelingen van de mensen als mondige subjecten is daar toch de bedenking van een falende condition humaine. Tussen zedelijkheid en wat we verkeerdelijk onze menselijke natuur noemen, liggen vaak onoverbrugbare kloven. Hoe kunnen we onze ratio verzoenen met een blijkbaar niet te stillen honger naar geweld, agressie en hebzucht? Kant weet om deze "Bösartigkeit der menschlichen Natur", om de "Naturzustand" van een egoïstische en machtsgeile mensheid

doorheen de geschiedenis. Oorlog is niet alleen van alle tijden, hij is ook wreedaardiger en onmenselijker dan ooit. Dat iedere oorlog barbaars is, wist Kant evengoed als de nu toekijkende wereld die, in een veelheid aan conflicten, alleen al in deze eenentwintigste eeuw het nakijken heeft in Syrië, Oekraïne, Israël en Palestina waar niet op een dood kind meer of minder gekeken wordt. Bijna drie eeuwen geleden schreef Kant het essay *Zum ewigen Frieden* waarin hij, om aan al dat zinloos geweld voor altijd een einde te maken, pleitte voor een wereldregering als een vrije vereniging van individuen en volkeren. Hij stelt voor om rationeel en in vrijheid te kiezen voor wettelijke afspraken, die aanvankelijk kleinschalig gemaakt worden, maar uiteindelijk "alle Völker der Erde" moeten inspireren om oorlogen te verbieden ten gunste van een collectieve wereldsoevereiniteit. Daar is de impotente, want juridisch niet afdwingbare *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* slechts een zoveelste opstap, terwijl het wettelijk verbindende *Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens* en het al even *Internationaal Strafhof* in Den Haag stappen vooruit zijn in een mondiaal moeizame zoektocht naar een wereldvrede. Duurzame vrede is het alternatief voor eender welk geweldmonopolie. Daarbij stuit de rede weliswaar op haar grenzen, want geen staat geeft z'n recht op geweld vrijwillig af, maar die utopie van een gedeelde vrede blijft een baken in tijden van almaar weerzinwekkender slachtpartijen. In zo'n federatie van wereldstaten verplichten de leden zich af te zien van hun monopolie van geweld en oorlog. Dat klinkt naïef, maar Kants zo begrepen ratio moet op termijn (met Sint Juttemis?) burgers, volkeren, staten en zelfs de mensheid verzoenen met een zelfopgelegde maar universele oorlogsvrije samenleving. Deze wereldvrede is gewis een illusie, maar ook een belijdenis van de verlichting voor een mensheid die ondanks zwakte, onverdraagzaamheid, hebzucht en geweld op weg is naar een wereld van universele zuster- en broederschap. Dat is, zo Kant in het essay *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, onze "guter Lebenswandel".

Kants houding ten aanzien van God, de "morele Wereldschepper", is dubbelzinnig: de filosoof, die het einddoel van alle menselijk streven ziet in de morele wet als expressie van onze vrijheid, kiest voor de zelfgekozen zedelijkheid van mens,

dier en natuur als opperste vorm van geluk. Dan is "es sei kein Gott" een mogelijke keuze, zoals een "rechtschapen" Spinoza die heeft beleden, maar die ook onverklaarbaar dat ideaalbeeld van een einddoel voor de mensheid beperkt. Bedrog, geweld en nijd blijven immanent. We zijn en blijven onderworpen aan "alle kwaadaardigheden van tekorten, ziektes en een vroegtijdige dood". Dan blijkt dat Kant terugdeinst voor het nutteloze kwaad dat deel uitmaakt van een onverschillige natuur, die ons, zoals de andere dieren op aarde, zal verslinden en diegenen "die dachten te mogen geloven het einddoel van de schepping te zijn, terug te werpen in de muil van de doelloze chaos van de materie waaruit ze getrokken waren". Kant laat de mens vrij kiezen, maar de kleine filosoof laat de grote God langs een achterpoortje terug binnen. Wie wint deze strijd, de boosaardigheid van de menselijke natuur of het kind van de Verlichting dat we allemaal willen zijn? Op mijn virtueel stadsplan staat Pamyatnik I. Kantu voor het eveneens groenomzoomde standbeeld. Het monument is niet dat van een denker, al heeft hij over alles nagedacht wat in zijn tijd aan de orde was. Het is veeleer de houding van een leraar, die met open reikende hand de passant of de virtuele (be)zoeker uitnodigt om het risico van een vrije samenleving te lopen. Als de filosoof voor de mondige en minder mondige goegemeente van onze hedendaagse tijd blijvend in de top honderd van filosofische citaten thuishoort dan met een gebald aforisme. Kants beroemdste zin, neergelegd in *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, verschijnt in de *Berlinische Monatsschrift* met als enige vraag wat Verlichting nu precies is. Die openingszin, gezien het tijdsgewricht, klinkt revolutionair, bevrijdend en emancipatorisch: "Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit". Of vrij vertaald: "Verlichting is de bevrijding van de mens uit zijn zelfverschuldigde onmondigheid". Die onmondigheid is het onvermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding door een ander. Of korter nog: "sapere aude", durft te denken, werp je onderdanige zelf af, geloof de praatjesmakers niet langer, wees kritisch tegenover de anderen en jezelf, maak gebruik van je eigen verstand, wees een vrije mens! Sindsdien geldt de Verlichting, helaas niet in alle opzichten terecht, als een morele en maatschappelijke leidraad voor de moderne (westerse, globale, woke?) wereld. Maar wie wil vandaag in een banaal en egoïstisch

tijdsgewricht nog "aufgeklärt" of verlicht worden? Wie door het rood licht rijdt, heeft nooit Kant gelezen. Maar allicht rijdt ook door het rood licht wie hem wel gelezen heeft: het project van de Verlichting impliceert dat wij, vrije, geëmancipeerde, mondige en sociale burgers, niet door het rood licht rijden. Dat is helaas mislukt. Wie rationeel mondig wil worden, staat aan het begin van een lange ontwikkeling die het voltallige mensengeslacht zal omvatten in een wereldverbond dat steunt op bindende wetten, rechtspraak, geweten en waardigheid. De door de eeuwen heen vergaarde kennis in de filosofie en de wetenschappen mondt finaal uit in de verantwoordelijke vrijheid van de "vernünftige Weltwesen" die we ooit zullen zijn. Dat is Aufklärung, die werkt in de spanning tussen de ambities van een bevrijdende rede en de helaas onontkoombare beperkingen van de menselijke natuur. Dat proces van emancipatie is nooit afgelopen.

Niet verschenen, 12.2023.